

Το τέμενος του Ιππολύτου στην Τροιζήνα

Ένας σημαντικός αρχαιολογικός χώρος, άγνωστος στο ευρύ κοινό

Ελένη Οικονομίδου

Αρχαιολόγος, MSc «Προστασία μνημείων»
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Περίπου 170 χιλιόμετρα από την Αθήνα, σε μικρή απόσταση από την Επίδαυρο, βρίσκεται ένας αξιόλογος αρχαιολογικός χώρος, που παραμένει άγνωστος στο ευρύ κοινό. Το ιερό του Ιππολύτου στην Τροιζήνα, σε ένα ειδυλλιακό φυσικό περιβάλλον, συνδέεται άμεσα με το μύθο του έρωτα της Φαίδρας για τον Ιππόλυτο. Το γεγονός ότι ο διαδεδομένος αυτός μύθος σχετίζεται με την ιστορία του ιερού αποτελεί σίγουρα πόλο έλξης για τους επισκέπτες του χώρου.

Τοπογραφία του χώρου

Ο αρχαιολογικός χώρος της Τροιζήνας εκτείνεται βόρεια και βορειοδυτικά του σύγχρονου οικισμού της Τροιζήνας στην ανατολική ακτή της Αργολίδας, σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα (3 χλμ. βορειότερα), απέναντι από τα Μέθανα και τον Πόρο. Το όρος Ορθολίθι στα δυτικά και η επιμήκης οροσειρά Αδέρεις στα νότια περιβάλλουν την προσχωσιγενή πεδιάδα της Τροιζήνας (τα πετρώματα της περιοχής είναι κυρίως ασβεστόλιθοι και ψαμμίτες). Εξαιτίας, μάλιστα, αυτών των δύσβατων ορέων στα δυτικά προς την πλευρά της Επιδουρίας και στα νότια προς την πλευρά της Ερμιονίδας, η Τροιζήνα βρισκόταν ανέκαθεν σε στενότερη επαφή με την Αττική.¹

Η αρχαία Τροιζήνα ήταν κτισμένη στη βόρεια πλαγιά του όρους Αδέρεις και σε τμήμα της προσχωσιγενούς πεδιάδας βόρεια αυτού. Όρια της αρχαίας πόλης αποτελούσαν ένα ρέμα στα ανατολικά (το ρέμα του Αγίου Αθανασίου) και ένα δεύτερο στα δυτικά (το Γεφυραίο ρέμα ή Χρυσορρόας κατά τον Πausανία). Κατά μήκος των δύο αυτών ρεμάτων κατέβαιναν από την ακρόπολη, η οποία βρισκόταν σε λόφο στα νότια σε υψόμετρο 313 μ., οι δύο επιμήκεις βραχίονες του οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας πόλης. Η αγορά βρισκόταν στην ομαλή περιοχή στις υπώρειες του βουνού, ενώ το «επιφανέστατον» (Pausanias II.32.1) τέμενος του Ιππολύτου βρισκόταν εκτός των τειχών της πόλεως, δυτικά του Γεφυραίου ρέματος, σε απόσταση περίπου 800 μ. από την αρχαία αγορά και σε ψηλότερο επίπεδο των υπωρειών του ίδιου βουνού (εικ. 1).²

Ο μύθος

Πρώτος βασιλιάς της χώρας ήταν ο Ώρος, τον οποίο διαδέχτηκε ο εγγονός του και γιος του Ποσειδώνα, ο Άλθηπος. Τον Άλθηπο διαδέχτηκε ο Σάρων και άλλοι βασιλείς (Υπέρη-

τας και Άνθας). Όταν ο Αέτιος, ο γιος του Άνθα, κατέλαβε την εξουσία, δέχτηκε ως συμβασιλείς τους γιους του Πέλοπα, Τροιζήνα και Πιθθέα. Μετά το θάνατο του Άνθα και του Τροιζήνα, ο Πιθθέας συνένωσε τους κατοίκους της Άνθειας και της Υπέρειας και έδωσε το όνομα του αδερφού του στη νέα πόλη (Τροιζήν). Εγγονός του Πιθθέα ήταν ο μεγάλος ήρωας της Αθήνας, ο Θησέας, ο οποίος είχε γεννηθεί στην Τροιζήνα, όπου και ανατράφηκε (ο πατέρας του, Αιγέας, ήταν βασιλιάς της Αθήνας και η μητέρα του Θησέα, Αίθρα, ήταν κόρη του Πιθθέα).³

Γιος του Θησέα και της Αμαζόνας Αντιόπης ή Ιππολύτης υπήρξε ο Ιππόλυτος, ο οποίος λατρευόταν στο ομώνυμο τέμενος στην Τροιζήνα, όπου πρέπει να αναζητηθεί ο πυρήνας του μύθου. Σύμφωνα με την παράδοση, μετά το θάνατο της Αντιόπης, ο Θησέας νυμφεύθηκε τη Φαίδρα και έστειλε τον Ιππόλυτο, μικρό παιδί ακόμα, στον Πιθθέα, προκειμένου να ανατραφεί εκεί και να γίνει βασιλιάς της Τροιζήνας. Αργότερα, όταν ο Πάλλας (αδερφός του Αιγέα) και οι γιοι του (50 Παλλαντίδες) στασίασαν εναντίον του Θησέα, ο ήρωας τούς σκότωσε και πήγε στην Τροιζήνα, για να καθαρθεί. Στο ταξίδι αυτό η Φαίδρα είδε για πρώτη φορά τον νεαρό Ιππόλυτο και τον ερωτεύτηκε. Προσπάθησε να κερδίσει την αγάπη του (στέλνοντάς του γράμμα με την τροφό της), απέτυχε (βλ. Ευριπίδη *Ιππόλυτος Στεφανηφόρος*, που γράφτηκε το 428 π.Χ.) και αποφάσισε να αυτοκτονήσει. Για να εκδικηθεί, όμως, τον Ιππόλυτο που αρνήθηκε τον έρωτά της, μένοντας πιστός στην Άρτεμη-θεά της αγνότητας, έγραψε ένα γράμμα στον Θησέα συκοφαντώντας τον Ιππόλυτο. Ο Θησέας, διαβάζοντας το γράμμα μετά την αυτοκτονία της Φαίδρας και δίνοντας πίστη στις συκοφαντίες της, χρησιμοποίησε μία από τις τρεις ευχές που θα εκπλήρωνε ο Ποσειδώνας γι' αυτόν, ζητώντας να σκοτώσει ο θεός τον Ιππόλυτο. Πράγματι, καθώς ο νέος διωγμένος από τον πατέρα του έφευγε πάνω στο άρμα του, πρόβα-

λε από τη θάλασσα ένας άγριος ταύρος με αποτέλεσμα τα άλογα να αφηνιάσουν και ο Ιππόλυτος πέφτοντας από το άρμα του να μπλεχτεί στα ηνία και να βρει το θάνατο.⁴

Ο Πausanίας (II.27.4) και οι μετέπειτα πηγές αναφέρουν ότι ο Ασκληπιός, ύστερα από παράκληση της Αρτέμιδος, επανέφερε στη ζωή τον ήρωα, γι' αυτό και η λατρεία του Ιππολύτου συνδέθηκε με αυτή του Ασκληπιού. Στον Πausanία αναφέρεται, επίσης, ότι ο Ιππόλυτος, μετά την επαναφορά του στη ζωή, πήγε στους Αρικιείς, κατοίκους της Ιταλίας, όπου έκτισε τέμενος της Αρτέμιδος.⁵

Το τέμενος του Ιππολύτου.

Λατρεία και ιστορικά στοιχεία

Το τέμενος και το ναό του Ιππολύτου στην Τροιζήνα (Πausanίας II.32.1-4) είχε ιδρύσει, σύμφωνα με την παράδοση, ο Διομήδης, ο οποίος είχε ιδρύσει και τη λατρεία του Επιβατηρίου Απόλλωνα, επειδή είχε γλιτώσει από την κακοκαιρία κατά την επιστροφή του από την Τροία.⁶

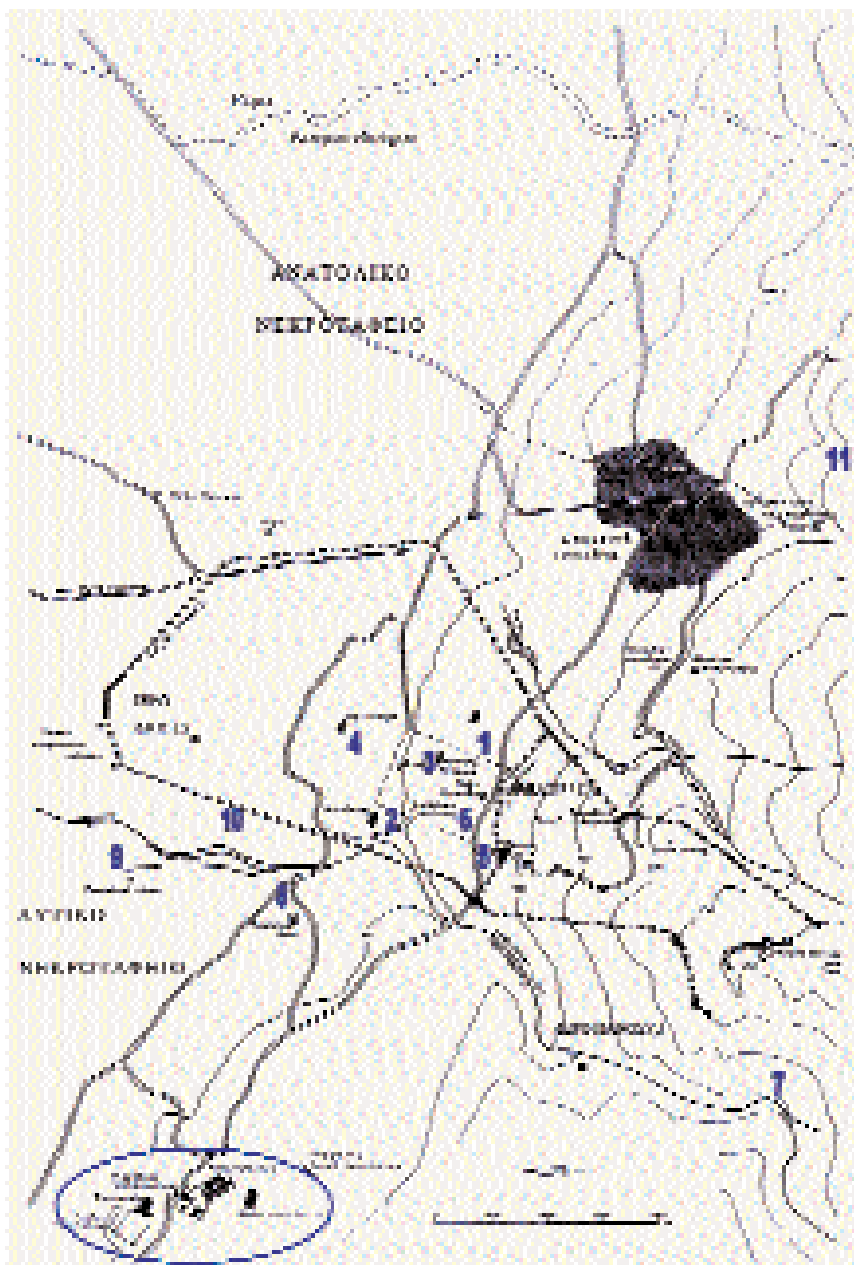
Ο περίβολος και τα κτίσματα του ιερού (εικ. 2, 4), το οποίο βρισκόταν εκτός των τειχών της αρχαίας Τροιζήνας, κτίστηκαν στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. ή στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. γύρω από έναν αρχαιότερο πυρήνα λατρείας, ο οποίος εντοπίζεται στο χώρο του μικρού γεωμετρικού τεμένους (εικ. 2, αρ. 3). Εκεί ανακαλύφθηκαν θραύσματα κεραμικής των γεωμετρικών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, καθώς και πήλινα αντικείμενα, που αναπαριστούσαν ποπάνους (γλυκίσματα) και αποτελούσαν αφιέρωμα στη θεότητα.⁷

Η ύπαρξη σχετικών επιγραφών βεβαιώνει τη λειτουργία Ασκληπιείου στο τέμενος, αλλά φαίνεται ότι το Ασκληπιείο της Επιδαύρου επισκίασε αυτό της Τροιζήνας. Στην παρακμή του Ασκληπιείου της Τροιζήνας διαδραμάτισε προφανώς σημαντικό ρόλο και ο σεισμός, τον οποίο προκάλεσε η έκρηξη του ηφαιστείου των Μεθάνων, στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ. Τα κτίρια υπέστησαν τότε σοβαρές φθορές και παρέμειναν σε ερειπιώδη κατάσταση μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε και επισκευάστηκαν.⁸

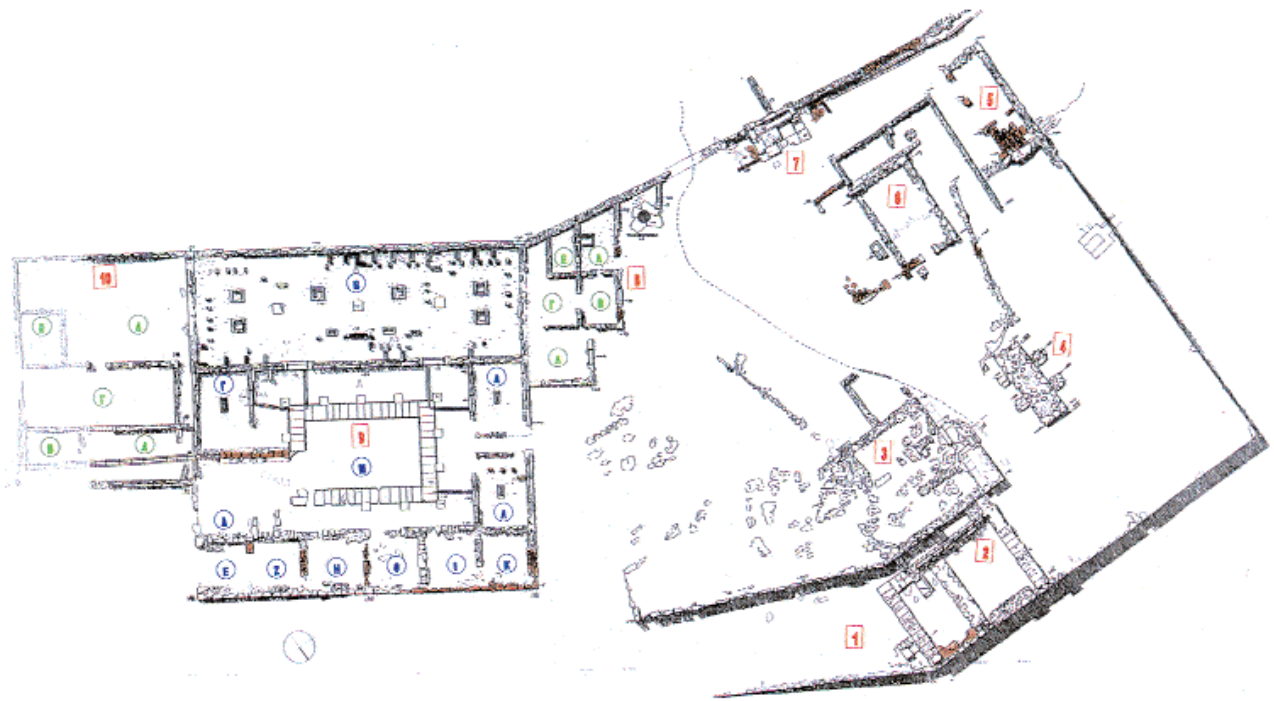
Ο περιηγητής Πausanίας, ο οποίος επισκέφθηκε το ιερό τον 2ο αιώνα μ.Χ., αναφέρει το στάδιο όπου γυμναζόταν ο Ιππόλυτος (ίσως βόρεια της Επισκοπής) και ψηλότερα (στη θέση μάλλον της Επισκο-

πής) το ναό της Αφροδίτης Κατασκοπίας, απ' όπου τον παρακολουθούσε κρυφά η Φαίδρα (Πausanίας II.32.3). Κοντά υπήρχε η μυρτιά, της οποίας τα φύλλα τρυπούσε η Φαίδρα με την περόνη της μέσα στην ερωτική της αγωνία. Σε μικρή απόσταση από τη μυρτιά βρισκόταν ο τάφος της Φαίδρας και το μνήμα του Ιππολύτου⁹ (ίσως στο μικρό γεωμετρικό τέμενος).

Ο περιηγητής (Πausanίας II.32.4) περιγράφει ακόμη το σπίτι του ήρωα με την πηγή του Ηρακλή, που πιθανότατα εξυπηρετούσε το Ασκληπιείο, το οποίο είχε παρακάμσει στα χρόνια του Πausanία. Πιθανώς, η γειτνίαση της κρήνης με

1. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής της αρχαίας Τροιζήνας. Σε μπλε κύκλο σημειώνεται το τέμενος του Ιππολύτου. Τα άλλα μνημεία είναι: 1. Εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, 2. Εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη, 3. Ναός Αρτέμιδος Σωτήρας, 4. Αγία Σωτήρα, 5. Πύργος του διατειχίσματος, 6. Ιερό των Μουσών, 7. Διαβολογέφυρο, 8. Αρχαϊκός τάφος, 9. Ρωμαϊκοί τάφοι, 10. Παλαιοχριστιανική βασιλική, 11. Μονή Αγίου Δημητρίου.

2. Κάτοψη των κτιρίων του τεμένους: 1. Ράμπα, 2. Πρόπυλο, 3. Μικρό γεωμετρικό τέμενος και ναΐσκος με πρόσοψη στα δυτικά, 4. Βωμός, 5. Στοά, 6. Ναΐσκος με πρόσοψη στα ανατολικά, 7. Κρήνη, 8. Δυτικά προσκίσματα εστιατορίου, 9. Εστιατόριο, 10. Ανατολικά προσκίσματα εστιατορίου.

το παλιό σέβασμα συνέβαλε στο να εξελιχθεί ο Ιππόλυτος σε θεό-θεραπευτή.¹⁰

Στα ελληνιστικά χρόνια, την εποχή της ακμής του καταστερισμού των μυθικών μορφών, ο Ιππόλυτος ταυτίστηκε με τον αστερισμό του Ηνιόχου (Παυσανίας II.32.1). Το γεγονός ότι υπήρχε μνήμα («ηρίον») του Ιππολύτου σημαίνει ότι ετιμάτο ως ήρωας στο ίδιο τέμενος όπου ετιμάτο και ως θεός. Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους ο Ιππόλυτος ήταν η κυρίαρχη θεότητα στο τοπικό ιερό και είχε έναν ισόβιο ιερέα. Κάθε κοπέλα που επρόκειτο να παντρευτεί, αφιέρωνε μια τούφα από τα μαλλιά της στο ναό του ζητώντας την εύνοια του ήρωα. Ο Λουκιανός, μάλιστα (*Περί της συρίης θεού* 60) αναφέρει ότι ο θρησκευτικός νόμος στην Τροιζήνα επέβαλλε και στα νεαρά αγόρια να αφιερώνουν την κόμη τους στον Ιππόλυτο. Την εποχή του Παυσανία υπήρχε, επίσης, πάνδημη γιορτή για τον Ιππόλυτο, κατά την οποία οι Τροιζήνιοι πήγαιναν στο ιερό για τις θυσίες.¹¹

Μετά την επικράτηση του χριστιανισμού το αρχαίο υλικό απομακρύνθηκε από τα μνημεία στα οποία ανήκε αρχικά και χρησιμοποιήθηκε για την οικοδόμηση χριστιανικών ναών, όπως η Επισκοπή. Αρχαίο υλικό, όμως, απομακρυνόταν από το χώρο (για να χρησιμοποιηθεί εκ νέου ως οικοδομικό υλικό) μέχρι και το πρόσφατο παρελθόν.

Τα μνημεία του τεμένους

Το τέμενος του Ιππολύτου καταλαμβάνει έκταση περίπου 4.000 τ.μ. Τμήμα του συγκροτήματος (η ράμπα, το πρόπυλο, ο ναΐσκος με την πρόσοψη στα δυτικά, το βόρειο τμήμα του περιβόλου του μικρού γεωμετρικού τεμένους, ο βωμός, το εστιατόριο με τα προσκίσματά του και ο ναός του Ιππολύ-

του) ανασκάφηκε στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Legrand, ενώ ολόκληρο το τέμενος ανέσκαψε ο Welter το 1933.¹²

Το συγκρότημα ήταν προσιτό από επικλινή ράμπα μήκους περίπου 20 μ. (εικ. 2, αρ. 1), η οποία οδηγούσε σε πρόπυλο στη βόρεια πλευρά του περιβόλου. Το πρόπυλο με άξονα Α-Δ είχε μικρό θάλαμο στα ανατολικά, θυραίο τοίχο με τρία ανοίγματα και βαθύ θάλαμο στα δυτικά (εικ. 2, αρ. 2).

Ένας μικρότερος περίβολος ακανόνιστου πεντάπλευρου σχήματος νότια του προπύλου όριζε μικρό φυσικό έξαρμα του εδάφους (εικ. 2, αρ. 3, εικ. 4). Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μικρού αυτού περιβόλου ο φυσικός βράχος είχε λαξευθεί, προκειμένου να δημιουργηθούν βαθμίδες. Οι βαθμίδες αυτές οδηγούσαν σε ναΐσκο (ένα μικρό ορθογώνιο οικοδόμημα με

3. Άποψη των λειψάνων του μικρού γεωμετρικού τεμένους από νότια. Αριστερά διακρίνεται ο βράχος, στον οποίο λαξεύτηκαν οι βαθμίδες για την πρόσβαση στο ναΐσκο με την πρόσοψη στα δυτικά.

ανοιχτό προθάλαμο και σηκό), ο οποίος είχε πρόσοψη στα δυτικά και, κατά συνέπεια, ήταν αφιερωμένος στη λατρεία ήρωα. Στο μικρό αυτό τέμενος βρισκόταν ο αρχαιότερος χώρος λατρείας (ήδη από τη γεωμετρική εποχή, ίσως και πρωιμότερα), γι' αυτό και ο χώρος θεωρείτο ιδιαίτερα ιερός.

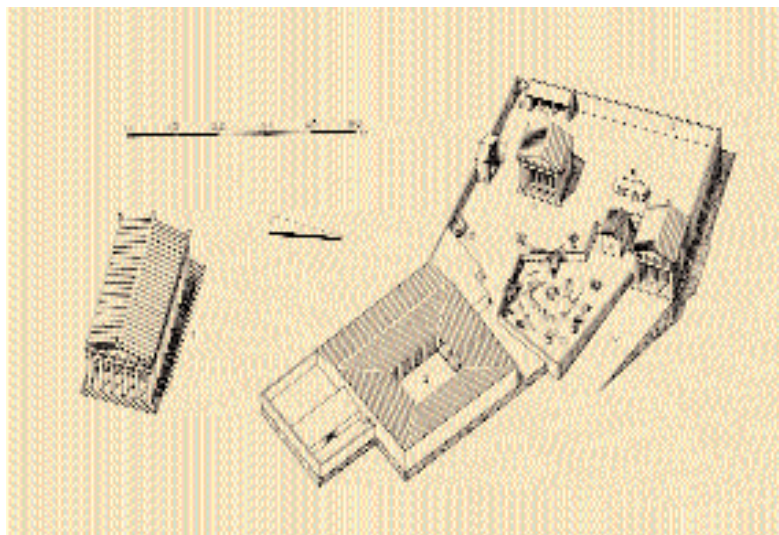
Απέναντι από τον γεωμετρικό ναΐσκο, σε απόσταση 8 μ. δυτικά από αυτόν και 8,50 μ. νοτιοδυτικά του προπύλου, σώζονται τα θεμέλια βωμού διαστάσεων 7,15 x 2,40 μ. (εικ. 2, αρ. 4). Ο βωμός αυτός ανήκει στον τύπο του επιμήκου, χαμηλού ορθογώνιου βωμού με τετράστυλο.¹³ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι βάσεις βρίσκονται στην ίδια ευθεία με τις παραστάδες του ναΐσκου. Η στενή αυτή σχέση του βωμού με το ναό ως προς τους άξονες οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον κατασκευάστηκαν την ίδια εποχή, μεταξύ της γεωμετρικής εποχής και του 4ου αιώνα π.Χ.¹⁴

Στον δυτικό τοίχο του περιβόλου, λίγο βορειότερα από τη βοηθητική είσοδο του τεμένους, ήταν κτισμένη μία μικρή ανοικτή στοά με πρόσοψη στα ανατολικά (εικ. 2, αρ. 5), ενώ σε άμεση γειτνίαση με αυτή βρέθηκαν τα θεμέλια ναΐσκου μήκους 6 μ. και πλάτους 9 μ. με είσοδο στα ανατολικά (μάλλον ήταν τετράστυλος εν παραστάσι ναός) (εικ. 2, αρ. 6).¹⁵

Νότια του ναΐσκου είχε διαμορφωθεί κρηνική κατασκευή με πρόσοψη στα βόρεια (εικ. 2, αρ. 7). Η κρήνη τροφοδοτούσε το ιερό με πόσιμο νερό απαραίτητο για την εξυπηρέτηση των πρακτικών και των λατρευτικών αναγκών. Η συγκεκριμένη κρήνη πρέπει να ταυτίζεται με την αναφερόμενη από τον Πausανία «κρήνη του Ηρακλέους», η οποία βρισκόταν μπροστά από «την οικία του Ιππολύτου». Αξίζει να σημειωθεί ότι η σύσταση του μεταλλικού νερού που τροφοδοτούσε την κρήνη αποδείχθηκε εργαστηριακά ότι είναι κατάλληλη για την αντιμετώπιση προβλημάτων του στομάχου, καθώς και παθήσεων του δέρματος.¹⁶

Στον δυτικό τοίχο του μεγάλου τετράγωνου οικοδομήματος και στον νότιο τοίχο του περιβόλου εφάπτεται ένα συγκρότημα 6 μικρών χώρων (εικ. 2, αρ. 8), εκ των οποίων ο ένας περικλείει φρέαρ. Πιθανότατα στους χώρους αυτούς βρίσκονταν τα μαγειρεία, τα οποία εξυπηρετούσαν το τελετουργικό εστιατόριο, που βρισκόταν αμέσως στα ανατολικά.

Το ανατολικό άκρο του τεμένους οριζόταν από ένα μεγάλο τετράγωνο οικοδόμημα διαστάσεων 30,35 x 31,30 μ. περίπου (εικ. 2, αρ. 9, εικ. 5). Στο κέντρο σχεδόν του κτιρίου ανοιγόταν μια ορθογώνια περίστυλη αυλή. Από την αυλή δύο είσοδοι οδηγούσαν στη μεγάλη αίθουσα της νότιας πλευράς. Η αίθουσα είχε εσωτερικές διαστάσεις 29,15 x 9,60 μ. και χωριζόταν σε 4 διαμερίσματα, τα οποία ήταν λίγο μικρότερα στη βόρεια πλευρά της αίθουσας, όπου ανοίγονταν οι δύο θύρες. Από τον νότιο τοίχο τρεις διπλές σειρές κλινών, που δεν χωρίζονταν μεταξύ τους, όριζαν τα διαμερίσματα. Τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό διαμέρισμα υπήρχαν δύο μεγάλες εστίες, ενώ τα δύο μεσαία είχαν από μία μεγάλη και μία μικρή εστία το καθένα. Στην ανατολική πτέρυγα του κτιρίου δύο χώροι (χώροι Γ και Δ)

4. Αναπαράσταση του τεμένους: 1. Ναός Ιππολύτου, 2. Εστιατόριο, 3. Περίβολος, 4. Ναΐσκος με πρόσοψη στα δυτικά, 5. Βωμός, 6. Ναΐσκος με πρόσοψη στα ανατολικά, 7. Στοά, 8. Δευτερεύουσα είσοδος, 9. Κρήνη, 10. Βοηθητικοί χώροι και φρέαρ, 11. Μικρό γεωμετρικό τέμενος, 12. Ράμπα και πρόπυλο.

εσωτερικών διαστάσεων 4,50 x 6,20 μ. χωρίζονταν μεταξύ τους από έναν διάδρομο πλάτους 1,40 μ. Στη δυτική πτέρυγα ανοιγόταν η κύρια είσοδος του οικοδομήματος, που επέτρεπε την επικοινωνία με τα άλλα κτίρια του τεμένους. Ένας διάδρομος πλάτους 1,46 μ. νοτιότερα του κεντρικού άξονα του περιστυλίου οδηγούσε στην αυλή και χωρίζε τα δύο διαμερίσματα της πλευράς αυτής (χώροι Α και Β) (εσωτ. διαστάσεων 6,20 x 4,40 μ. το καθένα), των οποίων η διαμόρφωση και η διαρρύθμιση ήταν όμοια με αυτή των ανατολικών διαμερισμάτων.¹⁷

Το κτίριο αυτό λειτουργούσε ως εστιατόριο,¹⁸ δηλαδή ως χώρος στον οποίο δειπνούσαν οι πιο επιφανείς πολίτες μετά τις θυσίες. Θα πρέπει να εικάσει κανείς ότι και στη βόρεια

5. Άποψη του εστιατορίου και των ανατολικών του προσκπιμάτων από νοτιοανατολικά. Στο κέντρο διακρίνεται η αυλή και η νότια αίθουσα του εστιατορίου.

6. Άποψη του ναού του Ιππολύτου από νοτιοανατολικά. Τα θεμέλια του προναού, του σηκού και του οπισθοδόμου διατηρούνται σε καλύτερη κατάσταση από εκείνα της περυσίας.

πτέρυγα θα υπήρχαν αντίστοιχοι χώροι εστίασεως (χώροι Ε-Κ). Στα δύο δωμάτια της δυτικής πτέρυγας (χώροι Α και Λ), ίσως και στα δύο της ανατολικής (χώροι Γ και Δ) είναι πιθανό να παρετίθετο το δείπνο σε χθόνιες θεότητες (θεοξενία). Πιθανώς οι θεότητες αυτές να ήταν ο Ασκληπιός, ο Ιππόλυτος, η Δαμία και η Αυξησία, που λατρεύονταν στο τέμενος του Ιππολύτου, σύμφωνα με τον Πausanία (II.32.1-4).

Στα ανατολικά του κτιρίου υπήρχαν κάποια προσκτίσματα (εικ. 2, αρ. 10), στα οποία οδηγούσε ο διάδρομος της ανατολικής πτέρυγας. Ο χαρακτήρας και η χρήση των προσκτισμάτων αυτών παραμένουν ασαφείς. Νότια του εστιατορίου και σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό διακρίνονται τα πώρινα θεμέλια ναού, ο οποίος συνήθως ταυτίζεται με τον αναφερόμενο από τον Πausanία ναό του Ιππολύτου. Από τα σωζόμενα στοιχεία προκύπτει ότι επρόκειτο για έναν περίπτερο ναό με πρόναο, σηκό και οπισθόδομο (εικ. 6).

Τριάντα μέτρα βόρεια του περιβόλου ίστανται σήμερα τα ερείπια της Επισκοπής, την οποία αναφέρουν όλοι οι περιηγητές (εικ. 7). Αρχικά πρέπει να υπήρχε στην ίδια θέση μια παλαιοχριστιανική βασιλική, πιθανώς του 6ου αιώνα, στην οποία είχαν χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικά μέλη όπως οι μαρμάρيني κίονες. Τον 11ο αιώνα κτίστηκε ο σταυροειδής εγγεγραμμένος σύνθετου τύπου ναός, ο οποίος επεκτάθηκε προς ανατολάς τον 12ο αιώνα. Τον 14ο ή τον 15ο αιώνα (μετά το 1382, οπότε πέρασε η περιοχή στα χέρια των Βυζαντινών) προστέθηκε ο εξωνάρθηκας, ενώ τα προσκτίσματα δυτικά του εξωνάρθηκα κτίστηκαν πιθανώς την εποχή της Τουρκοκρατίας.¹⁹

Το πλάτωμα, όπου είναι κτισμένη η Επισκοπή, περιεβάλλετο στα δυτικά και στα βόρεια από αναλημματικό τοίχο. Δεύτερος αναλημματικός τοίχος όριζε μικρότερο πλάτωμα, μή-

κούς 190 μ. και πλάτους 20 μ., χαμηλότερα από το πλάτωμα της Επισκοπής και βόρεια αυτού. Ο χώρος αυτός ταυτίστηκε από τον Welter με το αναφερόμενο από τον Πausanία στάδιο του Ιππολύτου. Το στάδιο, το οποίο δεν έχει ανασκαφεί (οι τοίχοι του δεν φαίνονται καθόλου), φαίνεται ότι είχε θέσεις μόνο στη μία μακρά του πλευρά, στη νότια. Αν δεχτούμε ότι το στάδιο βρισκόταν στον συγκεκριμένο χώρο, τότε ο ναός της Αφροδίτης Κατασκοπίας, που κατά τον Πausanία βρισκόταν «υπέρ αυτού» (Πausanίας II.32.3), πιθανόν να ήταν κτισμένος σε ψηλότερο επίπεδο, εκεί όπου κτίστηκε η Επισκοπή.²⁰

Άλλα μνημεία και αξιοθέατα της Τροιζήνας

Εκτός από το τέμενος του Ιππολύτου στην περιοχή της Τροιζήνας υπάρχουν

και άλλα αξιόλογα μνημεία (εικ. 1). Ακολουθώντας το δρόμο προς τον αρχαιολογικό χώρο του Ιππολυτείου συναντά κανείς τα εκκλησάκια του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Ιωάννη, κτισμένα στη θέση παλαιότερων ναών. Βόρεια αυτών αποκαλύφθηκαν και τα θεμέλια αρχαίου ναού, ο οποίος έχει ταυτιστεί με το ναό της Αρτέμιδος Σωτείρας. Το μνημείο δεν είναι ορατό, λόγω της βλάστησης. Πολύ κοντά υπάρχουν τα ερείπια της Αγίας Σωτείρας, τα οποία έχουν καλυφθεί από τη βλάστηση.

Σώζονται, επίσης, τμήματα των τειχών της αρχαίας πόλης, καθώς και τμήματα του διατειχίσματος. Ένας από τους πύργους του διατειχίσματος, μάλιστα, αποτελεί τοπόσημο για την περιοχή λόγω του σωζόμενου ύψους του. Πολύ κοντά στον πύργο και βόρεια αυτού υπάρχει ρωμαϊκό κτίσμα, που έχει ταυτιστεί με το Ιερό των Μουσών. Δυτικά του πύργου ο δρόμος οδηγεί στο Διαβολογέφυρο, το οποίο αποτελεί μνημείο της φύσης. Ανατολικά του Ιππολυτείου βρέθηκε αρχαϊκός τάφος, ενώ βορειότερα σώζονται ρωμαϊκά ταφικά κτίσματα. Σχετικά πρόσφατα ήρθε στο φως μία παλαιοχριστιανική βασιλική σχετικά μεγάλων διαστάσεων ανατολικά του Γεφυραίου ρέματος.

Νότια του σύγχρονου οικισμού διατηρείται η μεταβυζαντινή μονή του Αγίου Δημητρίου, στην οποία σώζονται σημαντικές τοιχογραφίες. Όσον αφορά τους νεότερους χρόνους, αξίζει να σημειωθεί ότι στην Τροιζήνα συνήλθε η Γ΄ Εθνοσυνέλευση το 1827.

Στην ευρύτερη περιοχή μπορεί κανείς να επισκεφθεί το επίγειο της αρχαίας Τροιζήνας, τον Πώγωνα (σήμερα ονομάζεται Βίδι), όπου είχαν ελλιμενιστεί τα πλοία των Ελλήνων πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Ακόμη αξίζει μια επίσκεψη στις αρχαιότητες των Μεθάνων, στο ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρεία (στον Πόρο), καθώς και στους μυκηναϊκούς

7. Η Επισκοπή από νότια. Ο νότιος τοίχος της αντιμετωπίζει σοβαρό στατικό πρόβλημα. Σε πρώτο πλάνο διακρίνεται ο αρχαίος βωμός.

τάφους στη Μαγούλα Γαλατά.

Η κατάσταση και τα προβλήματα των μνημείων και του χώρου σήμερα

Το Ιππολύτειο αποτελεί έναν αξιόλογο αρχαιολογικό χώρο με μνημεία διαφόρων εποχών (από τους γεωμετρικούς χρόνους μέχρι και τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας), ο οποίος παρά τη σημασία του δεν έχει τύχει μέχρι στιγμής της απαραίτητης προσοχής. Σήμερα ορισμένα από τα αρχαία μνημεία αντιμετωπίζουν προβλήματα λόγω εγγενών αδυναμιών του υλικού (συγκεκριμένα του πωρολίθου) και στατικά προβλήματα, κυρίως λόγω ωθήσεων των γαιών. Η Επισκοπή αντιμετωπίζει σοβαρότατο στατικό πρόβλημα (στον νότιο τοίχο της), το οποίο θα πρέπει να επιλυθεί άμεσα για την προστασία του ίδιου του μνημείου, αλλά και των επισκεπτών. Ο αρχαιολογικός χώρος είναι απεριφρακτός, δεν υπάρχουν ενημερωτικές πινακίδες μπροστά από τα μνημεία και απουσιάζουν κατάλληλες διαμορφώσεις για την εξυπηρέτηση των λίγων επισκεπτών. Είναι, όμως, αξιο αναφοράς ότι η ΚΣΤ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων φροντίζει τακτικότερα για τον ευπρεπισμό του χώρου του Ιππολυτείου και τον καθαρισμό του από την περιττή βλάστηση.

Προτάσεις για την προστασία και την ανάδειξη του τεμένους του Ιππολύτου και των άλλων μνημείων της περιοχής

Για τα υπόλοιπα μνημεία της αρχαίας Τροιζήνας προτείνεται ο καθαρισμός τους από την περιττή βλάστηση, η διάνοξη δρόμων προς αυτά και η τοποθέτηση πινακίδων για τη διευκόλυνση των επισκεπτών. Γενικότερα, η ένταξη του συγκροτήματος του Ιππολυτείου και των άλλων μνημείων της Τροι-

ζήνας σε ένα ευρύτερο δίκτυο αρχαιολογικών χώρων της περιοχής (π.χ. Επίδαυρος, Μέθανα, Βίδι, Μαγούλα Γαλατά, Πόρος) θα εξασφάλιζε την προβολή των χώρων που δεν είναι γνωστοί στο ευρύ κοινό. Η ανάγκη για τη διενέργεια συστηματικών και εκτεταμένων ανασκαφών στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας πόλης είναι αισθητή, αλλά μια ανάλογη προσπάθεια θα αποδεικνυόταν πολυδάπανη. Τέλος, ένα νομοθετικό μέτρο, το οποίο θα μπορούσε να συντελέσει στην προστασία όλων των μνημείων (ανεσκαμμένων και μη), του φυσικού περιβάλλοντός τους και του χαρακτήρα της περιοχής, είναι ο καθορισμός ζωνών προστασίας Α και Β.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Φαράκλας, «Τροιζηνία, Καλαυρεία, Μέθανα», *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 10, Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Αθήνα 1972, σ. 2 και 10· Πausanias, *Κορινθιακά-Λακωνικά*, εκδ. Ν. Παπαχατζής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 241, σημ. 1.
2. Πaus., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, ό.π., σ. 245-246, σημ. 2, σ. 249, σημ. 2· Ph. Legrand, «Antiquites de Trezene», *BCH* 29 (1905), σ. 275.
3. Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, λ. «Τροιζήν», τ. 58· Πaus., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, ό.π., σ. 241, 244-245· Φαράκλας, ό.π., σ. 20.
4. Πaus., *Αττικά*, ό.π., σ. 312, κείμεν. και σημ. 1-4· Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, λ. «Ιππόλυτος», τ. 30. Το ίδιο το όνομα του Ιππολύτου αυτό ακριβώς δηλώνει: την αποχαλίνωση των αλόγων. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με το μύθο αυτό και τη σχέση Ποσειδώνα - Ιππολύτου, βλ. Ν. Κατσωνοπούλου, «Παρατηρήσεις στη λατρεία του Ποσειδώνος στην Τροιζηνία», στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, Αθήνα 2003, τόμ. 2, σ. 120-121.
5. Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, λ. «Ιππόλυτος», τ. 30.
6. Στο ίδιο· Πaus., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, ό.π., σ. 252. Στο ίδιο τέμενος πρέπει να υπήρχε (κατά την περιγραφή του Πausanias, II.32.2) και κάποιος ναΐσκος της Δαμίας και της Αυξησίας. Προς τιμήν τους, μάλιστα, γίνονταν εορτές, οι οποίες ονομάζονταν Λιθοβόλια.
7. Legrand, ό.π., σ. 300· G.F. Welter, *Troizen und Kalaureia*, Gebr. Mann, Berlin 1941, σ. 34.
8. Φαράκλας, ό.π., σ. 39· Welter, ό.π., σ. 35· Πaus., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, ό.π., σ. 249, σημ. 2.
9. Πaus., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, ό.π., σ. 252, κείμεν. και σημ. 4, 5, και *Αττικά*, ό.π., σ.312· Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, λ. «Ιππόλυτος», τ. 30, και λ. «Τροιζήν», τ. 58.
10. Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, λ. «Ιππόλυτος», τ. 30· Πaus., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, ό.π., σ. 253, κείμεν. και σημ. 1, 2.
11. Πaus., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, ό.π., σ. 249-251, κείμεν. και σημ., 252, σημ. 1· Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα λ. «Ιππόλυτος», τ. 30. Το γεγονός ότι ο Ιππόλυτος λατρευόταν ως σημαντική θεότητα κατά τους χρόνους αυτούς διαπιστώνεται από νομίσματα της εποχής, στα οποία απεικονίζεται ο ήρωας. Βλ. Μ. Οικονομίδου, «Νομίσματα και θρησκευτική παράδοση της Τροιζήνας», στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, 2, Αθήνα 2003, σ. 109 και εικ. 6-8.
12. Ph. Legrand, «Fouilles de Trezene», *BCH* 21 (1897), σ. 543-551· του ίδιου,

«Antiquites de Trezene», *ό.π.*, σ. 287-302· του ίδιου, «Nouvelles observations sur un edifice de Trezene», *BCH* 30 (1906), σ. 52-57· Welter, *ό.π.*

13. Ανήκει στον τύπο VI A της κατάταξης του Rupp. Στον ίδιο τύπο ανήκει ο βωμός του Απόλλωνος Πυθίου στους Αλιείς, που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Το τετράστυλο, όμως, εκεί βρισκόταν στο βόρειο άκρο του βωμού και όχι στο μέσον του. Βλ. D.W. Rupp, *Greek Altars of the Northeastern Peloponnese c. 750 / 725 B.C. to c. 300 / 275 B.C.*, Xerox University Microfilms, Ann Arbor, 1974, τόμ. 1, σ. 256, 274, 304-307 και τόμ. 2, σ. 363-364.

14. Στο ίδιο, τόμ. 1, σ. 257-258.

15. Welter, *ό.π.*, σ. 29-30, 35· Φαράκλας, *ό.π.*, σ. 38-39· Παιουσ., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, *ό.π.*, σ. 251.

16. R.A. Tomlinson, *Greek Sanctuaries*, Book Club Associates, London 1976, σ. 44· M. Dillon, *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*, Routledge, London / New York 1997, σ. 214· Welter, *ό.π.*, σ. 28, 30, 35-36· F. Glaser, *Antike Brunnenbauten in Griechenland*, Verlag der sterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1983, σ. 56-58· Παιουσ., *Κορινθιακά-Λακωνικά*, *ό.π.*, σ. 253, κείμ. και σημ. 2.

17. Legrand, «Fouilles de Trezene», *ό.π.*, σ. 545-550· του ίδιου, «Antiquites de Trezene», *ό.π.* σ. 292-297· του ίδιου, «Nouvelles observations sur un edifice de Trezene», *ό.π.*, σ. 52-57· Welter, *ό.π.*, σ. 28-29, 31-35.

18. Legrand, «Nouvelles observations sur un edifice de Trezene», *ό.π.*, σ. 52-57· A. Frickenhaus, «Griechische Banketh user», *Jdl* 32 (1917), σ. 114-118· Welter, *ό.π.*, σ. 28-29, 32· R.A. Tomlinson, «Two buildings in sanctuaries of Asklepios», *JHS* 89 (1969), σ. 109, 115-116.

19. Α. Ορλάνδος, «Η Επισκοπή του Δαμαλά», *ΑΒΜΕ* 5 (1939-1940), σ. 30-31, 33· Π. Λαζαρίδης, «Η Επισκοπή του Δαμαλά», *ΔΧΑΕ* 2 (1960-1961), σ. 223, 225.

20. Welter, *ό.π.*, σ. 37-38.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, Αθήνα 2003, τόμ. 2, σ. 137, εικ. 1.

Εικ. 2 (υπόβαθρο): Welter G.F., *Troizen und Kalaureia*, Gebr. Mann, Berlin 1941, πίν. 11.

Εικ. 3: Παιουσιανός, *Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά-Λακωνικά*, εκδ. Ν. Παπαχατζής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, εικ. 283.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

FRICKENHAUS A., «Griechische Banketh user», *Jdl* 32 (1917), σ. 114-118.

GLASER F., *Antike Brunnenbauten in Griechenland*, Wien 1983, σ. 103-106.

KNELL H., «Troizen, Tempel des Hippolytos (?)», *AA* 93 (1978), σ. 397-406, 675-676.

ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Ε., «Νέα ευρήματα από την αρχαία Τροιζήνα», στο Ε. ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, Αθήνα 2003, τόμ. 2, σ. 127-158.

ΚΟΥΡΕΝΤΑ-ΡΑΠΤΑΚΗ Α., «Ανασκαφικές εργασίες στην Τροιζήνα», *ΑΔ* 35 (1980), Β1 Χρονικά, σ. 98-99, πίν. 29 α-β, 30 α.

ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ Π., «Η Επισκοπή του Δαμαλά», *ΔΧΑΕ* 2 (1960-1961), σ. 195-226, πίν. 66-73.

LEGRAND Ph., «Fouilles de Trezene», *BCH* 21 (1897), σ. 543-551, πίν. XIII.

-, «Antiquites de Trezene», *BCH* 29 (1905), σ. 269-318, πίν. XVII.

-, «Nouvelles observations sur un edifice de Trezene», *BCH* 30 (1906), σ. 52-57.

MEYER E., «Troizen», *RE* 7.1 (1939), σ. 618-654.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Μ., «Νομίσματα και θρησκευτική παράδοση της Τροι-

ζήνας», στο Ε. ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.) *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, Αθήνα 2003, τόμ. 2, σ. 109 και εικ. 6-8

ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., «Η Επισκοπή του Δαμαλά», *ΑΒΜΕ* 5 (1939-1940), σ. 17-33.

ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, *Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά*, εκδ. Ν. Παπαχατζής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 311-312.

ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, *Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά-Λακωνικά*, εκδ. Ν. Παπαχατζής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 241-258, 496-500.

RUPP D.W., *Greek Altars of the Northeastern Peloponnese c. 750 / 725 B.C. to c. 300 / 275 B.C.*, Xerox University Microfilms, Ann Arbor 1974, τόμ. 1, σ. 256-258, 272-275, 304-307 και 2, σ. 360-375.

TOMLINSON R.A., «Two buildings in sanctuaries of Asklepios», *JHS* 89 (1969), σ. 106-117.

ΦΑΡΑΚΛΑΣ Ν., «Τροιζηνία, Καλαυρεία, Μέθανα», *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 10, Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Αθήνα 1972.

WELTER G.F., *Troizen und Kalaureia*, Gebr. Mann, Berlin 1941.

The Sanctuary of Hippolytus at Troizena

Eleni Oikonomidou

The sanctuary of Hippolytus at Troizena, directly connected with the mythical love of Phaedra for Hippolytus, lies in an idyllic environment about 170 kilometers away from Athens and in a short distance from Epidaurus. In spite of its significance, it remains unknown to the broad public.

The enclosure and buildings of the sanctuary were erected outside the walls of ancient Troizena in the late fourth or early third century BC around an earlier nucleus of worship, which is located in the area of the small shrine of the Geometric period. Although the existence and function of an Asclepieion in the sanctuary is ascertained by relevant inscriptions, it seems that the celebrated Asclepieion of Epidaurus outshone it, therefore it remained rather obscure. The earthquake caused by the eruption of the Methana volcano in the mid-third century BC obviously contributed to the decline of the Troizena Asclepieion: its buildings suffered serious damages and remained in ruins until the Roman age, when they were restored. After the prevalence of Christianity the ancient building material was removed from the original structures and was used for the erection of Christian churches such as Episkopi. It should be noted that the removal and reuse of ancient building material has been continued until the recent decades.

Some of the ancient monuments face today certain solidity and static problems due to the inherited weakness of the building material (limestone) and the reactive thrusts of the ground. The archaeological site remains undefined by enclosure, it lacks informational plates in front of the buildings and does not provide the necessary facilities for the few, for the time being, visitors.